

Л.С.Семенюк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки

Концепт „духовного мандрівництва” в поезії Григорія Сковороди

Роботу виконано на кафедрі української літератури ВНУ імені Лесі Українки

У статті аналізуються аспекти „духовного мандрівництва” в поезії Григорія Сковороди. Ліричний герой розглядається в часовому русі (від народження до смерті) та в русі просторово-метафізичному (в пошуках іншого світу та самого себе). Наголошується на релігійних основах, внутрішньому характері цієї подорожі, проблемі вибору людиною свого життєвого шляху.

Ключові слова: бароко, бароковий динамізм, „духовне мандрівництво”, концепт, мотив, аспект.

Семенюк Л. С. Концепт «духовного странничества» в поэзии Григория Сковороды.

В статье анализируются аспекты «духовного странничества» в поэзии Григория Сковороды. Лирический герой рассматривается в движении во времени (от рождения к смерти) и в движении пространственно-метафизическом (в поисках другого мира и самого себя). Акцентируется на религиозном основании, внутреннем характере этого странствия, проблеме выбора человеком своего жизненного пути.

Ключевые слова: барокко, барокковый динамизм, «духовное странничество», концепт, мотив, аспект.

Semenyuk L.S. „The spiritual travelling” consept in Grygoriy Skovoroda poetics.

„The spiritual travelling” aspects of Grygoriy Skovoroda poetics are analysed in the article. The lyric character is discovered in the frame of time (from his birth till death) and in the space-metaphysics frame (in searching for other world and himself). The religious background the inner character of this journey, the problems of man’s choice of his way of life are stressed here.

Key words: baroque, dynamism, „the spiritual travelling”, consept, motive, aspect.

Однією із важливих світоглядних і філософських ознак епохи бароко була ідея динамізму простору і Всесвіту. Пов’язана з відкриттями М.Коперніка, які спростували уявлення середньовічної космогонії, вона успішно втілювалася в різних галузях наукової і культурної свідомості. Про цю специфічну особливість барокового світобачення писав Д. Чижевський: „Але те, що своєрідне для культури, та зокрема для мистецтва барокко, що надає барокко його властивого індивідуального характеру, це – рухливість, „динамізм” барокко ...” [7, 240]. Ця світоглядна риса мала різні форми прояву в суспільній і культурній сферах. Як пише Д. Чижевський, „в

літературі та житті – це потреба руху, зміни, мандрівки, трагічного напруження та катастрофи, пристрасть до сміливих комбінацій, до авантюри...” [7, 240].

Під впливом цього явища в епоху бароко в східнослов'янських країнах знову поширюється тип мандрівної освіченої людини, найчастіше гуманітарія, відомий у середні віки в Західній Європі як вагант [4]. В Україні цей тип соціальної поведінки найяскравіше репрезентують так звані „мандрівні дяки”, що становили собою досить масову й поширену суспільну групу, яка виконувала роль посередника між книжною і народною культурою і в такий спосіб сприяла закріпленню національної системи освіти народу в трагічних історичних умовах XVIII ст. Складні перипетії мандрівного життя студентів, зафіксовані в тогочасних документах та мемуарах, є яскравим виявом барокового динамізму в його буквальному („літеральному”) смислі. Інший прояв цього явища – в його духовному (метафізичному) смислі – розкривається через систему барокових мотивів, образів, художніх прийомів. Один із таких – змалювання життя людини як мандрів, найчастіше – плавання по бурхливому морю, переміщення від народження до смерті, від гріховної свідомості до праведної тощо. У кращих зразках української барокової лірики (С. Яворського, І. Величковського, Л. Барановича) такий спосіб зображення людини піднімається до символічного узагальнення, що дозволяє говорити про так зване „духовне мандрівництво” автора і його ліричного героя.

В українській літературі XVIII ст. обидва смисли барокового динамізму – буквальный і метафізичний – яскраво уособлює Григорій Сковорода. Про його мандрівництво в буквальному („літеральному”) смислі написано чимало, щоправда, більшість учених безпідставно зараховують його до категорії „мандрівних дяків”. На відмінність мандрівництва Г. Сковороди від явища масового руху „мандрівних дяків”, його унікальний характер вказував Ю. Барабаш у статті „Григорій Сковорода и традиция мандров” [1].

Завдання цієї статті – з'ясувати сутнісні вияви „духовного мандрівництва” в поетичній творчості Сковороди. Досі ця проблема не була предметом спеціального аналізу, хоча окремих її моментів торкалися П. Білоус, М. Корпанюк, Б. Криса, Л. Сазонова, Л. Ушкалов та інші вчені. На прикладі російської поезії постмодернізму це явище дослідила І. Заярна [3].

Аналізуючи аспекти „духовного мандрівництва” як релігійно-філософської проблеми, російський дослідник Ю. Степанов вказує на два його різновиди: „тривожні душі рушають у мандри або по світу, у пошуках же – у цьому світі світу іншого, або всередині себе, у пошуках Бога” [6, 42]. У поезії Григорія Сковороди наявні обидві форми вияву „духовного (метафізичного) мандрівництва”: і як блукання в пошуках іншого світу, і як духовні пошуки Бога всередині самого себе. Більше того, людина у Сковороди зображена ще й у часовому русі: від народження до смерті. Відтак, щоб осягнути глибинну сутність „духовного мандрівництва” поета-філософа, варто розглянути всі форми його вияву в поетичній творчості автора „Саду божественних пісень”.

Ідею переміщення людини від народження до смерті і пов'язаний з цим стан неспокою, страху Г. Сковорода передає в Пісні 1-й „Боится народ сойти гнить во гроб” (тут і далі підкреслення наші – Л. С.) [5, 34]. Прикметним є епіграф до цього вірша („*Блаженны непорочны, в путь ходящии в законъ господнем*”), який акцентує важливу думку поета про необхідність праведного життя, в злагоді з Богом і самим собою, що є запорукою чистоти, а відтак – єдиним і надійним порятунком від смерті.

Поет підкреслює боязнь людини перед смертю, невблаганність та невідворотність останньої:

Боится народ сойти гнить во гроб,

Чтоб не был послѣ участный,

Гдѣ горит огонь неугасный...(Піснь 1-я) [5, 34].

На думку Сковороди, смерть – така ж неоднозначна, як і саме буття: вона одночасно і „люта”, і „свята”. Смерть „люта”, бо вона – непередбачувана і невідворотна, а „свята” – як кінець усякого зла, безчестя, початок миру і спокою. Люту смерть, говорить поет, породжують гріхи людські; вони ж ведуть людину до пекла:

О, грѣх-то смерть родит, живу смерть наводит,

Из смерти ад; душу жжет глад.

О, смерть сія люта!(ПЪснь 1-я) [5, 34].

Трагізм світовідчуття ліричного героя знаходить відображення в постійному звертанні до мотивів та образів смерті (ПЪснь 1-я, 10-я), всесвітньої марноти (ПЪснь 11-я), у відчутті метафізичної тривоги та дисгармонії буття в цілому (ПЪснь 8-я, 14-я, 17-я, 19-я, 23-я, 24-я, 29-я). Цей психологічний стан репрезентують яскраві метафори: „*Всяка плоть пЪсок есть и мірска вся слава*” (ПЪснь 22-я) [5, 51], „*Знаю, що преглупая тварь в свѣтѣ человѣк*” (ПЪснь 23-я) [5, 52], що нагадують відомому бароковому аксіому „людина – піщинка всесвіту”.

Говорячи про неминучість смерті, Сковорода разом із тим проголошує думку про здатність людини протистояти силам небуття. Він вважає, що єдиним захистом людини перед злими силами смерті й небуття є духовна чистота („*совѣсть чиста*”):

Не боится совѣсть чиста ниже Перуна огниста, ни!

Сей огнем адским не жжется,

Сему жизнь райска живется (ПЪснь 1-я) [5, 34].

Подібна думка звучить і в відомій Пісні 10-й:

Смерте страшна, замашная косо,

Ты не щадии и царских волосов,

Ты не глядиши, где мужик, а где царь,

Все жереш так, как солому пожар,

Кто ж на ея плюет острую сталь?

Тот, чия совість, как чистый хрусталь... [5, 41].

Для людини, твердить Г. Сковорода, страшна не тілесна смерть, а смерть духовна, яку поет визначає як „живу смерть”, породжену гріхом. Сила і велич людини, за Сковородою, полягає в тому, що вона може й повинна перемогти духовну смерть, очиститись від усіх породжень пекельного світу і, подібно до Христа, воскреснути духовно для нового життя.

Таким чином, один із аспектів „духовного мандрівництва” – переміщення людини від народження до смерті – розглядається Сковородою як шлях духовного очищення особистості, шлях покути, чистого совісного життя.

Яким же уявлявся поетові оточуючий світ, земне буття? Навколишній світ для нього – „*прескверный*”, „*темный ад*” (П’єснь 2-я), „*несытый ад*”, „*пучина всех жруща*”, „*челюсть, всех ядуща*” (П’єснь 14-я), „*окіан, пучина*”, „*мрак, облак, вихр, тоска, кручина*” (П’єснь 16-я). Усвідомлення складності, суперечливості, невлаштованості, а іноді й відвертої хаотичності та ворожості світу до людини породжує в поезії Сковороди ще один мотив, що є виявом „духовного мандрівництва” – блукання ліричного героя в пошуках іншого світу.

У своєму ставленні до реального земного світу Сковорода перегукується з багатьма бароковими поетами. У Пісні 29-й світ подається в образі бурхливого моря, розгулу стихії, по відношенню до яких людина уявляються безпомічним човном:

Чолнок мой бури вихр шатает,

Се в бездну, се выспрь вергает!

Ах, н’сть мн’ь здесь мира

И н’сть мн’ь навклира

Се мя море пожирает! [5, 58].

Уподібнення світу бурхливому та небезпечному морю становить один із найпопулярніших мотивів української літератури епохи Бароко. Його використовували в своїй творчості усі значні поети того часу – Л. Баранович, С. Яворський, І. Максимович, І. Орновський та інші.

У Сковороди море – це тілесне, земне, низьке: „*Се мя море пожирает*”. Натомість суша (берег, гавань, пристань) – це істинне, божественне, вічне:

О пристанище безбѣдно,

Тихо, сладко, безнавѣтно!”

(Пѣснь 29-я) [5, 58].

Людина, як стверджує поет, прагне вирватися з хаосу бурхливого моря і досягти тихої гавані, що стане надійним притулком для тих, хто заблукав у лабіринті життя:

Вида житія сего я горе,

Кипящее, как Чермное море,

Вихром скорбей, напастей, бѣд,

Разслаб, ужаснулся, поблѣд.

О горе суцим в нем!

Возвратил я бѣдный бѣг мой вскорѣ,

Чтоб не скрытись с фараоном в морѣ.

Се к пристани тихой бѣжу

И воплем плачевным глашу,

Воздѣв горѣ руцѣ

(Пѣснь 17-я) [5, 47].

Невдоволення реально існуючим світом, пошуки іншого, більш досконалого, гармонійного місця приводять поета до стану усамітнення.

Ліричний герой Сковороди прагне відмежуватися від зовнішнього, мирського світу. Втіленням такого сакрального простору є поетичні образи пустелі, печери:

*Лутче жити во пустынѢ,
Затворившись во яскинѢ,
Пребывать в мѣстах безвѣстных
И не слышать гласов лестных,
[Во ад нас влекущих]*

(Пѣснь 14-я) [5, 45].

Для Сковороди милим є стан спокою, духовного подвижництва, внутрішньої рівноваги, гармонії. Їх він знаходить на селі – серед полів, долин, ярів:

*Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить,
Буду вѣк мой коротати, гдѣ тихо время бѣжит!
О дуброва! О зелена! О мати моя родна!
В тебѣ жизнь увеселенна, в тебѣ покой, тишина!*

(Пѣснь 12-я) [5, 42].

Поет закликає своїх сучасників словами із „Пісні пісень” Соломона, що слугують епіграфом до Пісні 13-ї, повернутися до свого природного середовища: „Изыдите от среды их... Прийди, брате мой, водворимся на селѣ. Тамо роди ты мати твоя” [5, 43].

Пошуки іншого, більш досконалого, гармонійного світу, породжують у поезії Сковороди мотив піднімання в гори, до горнього граду, в горну путь:

*Кинь весь мір сей прескверный. Он-то вточь есть темный ад.
Пусть летит невеж враг черный; ты в горный возвысись град.*

(Пѣснь 2-я) [5, 35].

Для поета рух в гори, до горнього граду – це шлях до іншого світу, що дає сердечну веселість, милий серцю спокій. Звертаючись до Христа, Сковорода у Пісні 7-й закликає Спасителя:

Веди мене с тобою в горній путь на крест;

Рад я жить над горою, брошу долню персть [5, 38].

Таким чином, блукання ліричного героя Сковороди в пошуках іншого світу пролягає через пустелю і печеру (тобто усамітнення), через милий спокій на лоні природи до горнього граду, що є уособленням гармонійного світу, на відміну від хаотичного реального буття.

Найвищий вияв „духовного (метафізичного) мандрівництва” у Сковороди – це духовні пошуки, що відбуваються всередині самого ліричного героя, переміщення від гріховної свідомості до праведної, від життя тілесного до духовного.

Як справедливо пише С. Дігтяр, „Постійним і центральним об’єктом художнього мислення Г. Сковороди, основним предметом його „любомудрія” є людина, її внутрішня сутність, місце і призначення в житті, процес її оновлення і духовного збагачення, мета існування і все те, що сприяє чи перешкоджає розквіту її щастя” [2, 29].

У поезії Сковороди розкривається багатий духовний світ героя, динаміка його напружених почуттів і думок. Поет щиро захоплений невичерпним багатством людської душі, безконечною різноманітністю її духовного світу, неситимою жадобою до пізнання нового. Дух людини нагадує поетові глибоку безодню, яку не може задовольнити видимий світ:

Бездна дух есть в человѣцѣ, вод всѣх ширшій и небес,

Не насытишь тем вовѣки, что плѣняет зрак очес

(Пѣснь 11-я) [5, 34].

Щоб наситити дух, людина повинна дивитись на світ не тільки „тілесними” очима, а й очима розуму і серця:

Душа наша тЪелесным не может довольна быть;

Она только небесным горит скуку насытитъ

(ПЪснь 2-я) [5, 35].

З цими рядками цілком суголосо біблійна цитата, обрана епіграфом до вірша: „*По землѢ ходяще, обращеніе імамы на небесѢх*” [5, 35]. Ці слова з посиланням на апостола Павла майже дослівно передані в тексті вірша:

И, по землѢ ходя, вселися на небесах,

Как учит Павел ты в своих чистых словесах [5, 35].

Ліричний герой поезії Сковороди постає в образі людини високих душевних поривань, людини із злагодженою, гармонійною душею, яка прагне досягти істини, правди, блаженства, краси, радості, щастя. Їх вона знаходить в душевній рівновазі, в душевному спокої. Сум, туга, нудьга, печаль, журба, страх несумісні з духовним щастям, вони оскверняють людину, затьмарюють радість її буття. Сковорода прагнув художньо осмислити ті причини, які породжували дисгармонію в душі його сучасника. В ряді образних визначень суму, туги, нудьги, печалі він ясно натякав, що їх породжує жахлива, нерозумна і несправедлива дійсність. „Проклята” нудьга, „докучлива” печаль – це „люті муки”, вони „гризуть” людину, „как моль платя”, „как ржа сталь”. Від них людині важко сховатись, вони „все с тобою вездѢ всякій час”, „как рыба с водою”, завжди біля нас. Та хоч які всесильні нудьга, печаль, туга, однак людина сильної волі може їх позбутися. Цю проблему поет пропонує вирішувати в морально-етичному аспекті. Щоб позбутись дисгармонії в душі, він радить самовдосконалюватися. Сковорода закликає людину заглибитись у своє внутрішнє єство, у свій духовний світ, де вона може знайти найпотрібніше та найцінніше для себе:

Глянь, пожалуй, внутрь тебе: сыщешь друга внутрь себе,

Сыщешь там вторую волю,

Сыщешь в злой – блаженну долю

(П'єснь 28-я) [5, 57].

Сковорода постійно наголошував на тому, що народження людини як істоти духовної немислиме без єднання з Богом. Тому в ряді його віршів осмислюється стан добровільного страждання ліричного героя в ім'я Христа, що дає змогу досягнути радості і блаженства:

Блажен, о блажен, кто с самых пелен

Посвятил себе Христови.

День, ночь мыслит в его словѣ,

Взя иго благое и бремя легкое,

К сему обык, к сему привык.

О, жребій сей святой!

Кто сея отвѣдал сласти, вѣк в мірскій

Не может пасти, ни!

(П'єснь 1-я) [5, 34].

Осмилюючи пройдений життєвий шлях, ліричний герой віршів Сковороди жалкує з приводу того, що свої молоді літа провів, керуючись тільки тілесними потребами, не дбаючи про душу:

Христе, жизнь моя, умерый за мя!

Должен был тебѣ начатки

Лѣт моих, даю остатки.

Сотри с сердца камень;

зажжи в нем твой пламень...

(П'єснь 1-я) [5, 34].

Отож, ліричний герой „Саду божественних пісень” постає в образі мандрівника-страдника, що наслідує Христа, проголошуючи свою духовну єдність з ним. Поет підкреслює, що він свідомо обрав свій „беспечальный, препростый путь” – шлях духовного єднання з Христом.

У Пісні 22-й поет радить зректися суєтного світу й обрати вузький, але надійний шлях, що веде до злагоди з Богом:

Возлюби путь узкій, бѣгай обща нрава,

Будь твоя господь с Давидом часть...

.....

Путь опасен есть во Иерихон,

Живи в градѣ, иже всѣх нас мать.

Если ж опустился ты в сію дорогу,

Бог скорее путь да преградит [5, 51].

Не випадково одним із епіграфів цього вірша стали слова з біблійної притчі: „*Есть путь, мнящийся быти прав, послѣдняя же его – ад*”.

Як уже було сказано, у деяких віршах Сковороди постає мотив піднімання в гори: це не лише шлях до „горнього граду”, а й вияв єднання з Христом, вивищення духу, звільнення від суєти:

Оставь, о дух мой, вскорѣ все земляныи мѣста!

Взойди, дух мой, на горы, гдѣ правда живет свята.

Гдѣ покой, тишина от вѣчных царствует лѣт,

Гдѣ блестят та страна, в коей непреступный свѣт.

Оставь земны печали и суєтность мірских дѣл!

Будь чист, хоть на час малый, дабы ты выспрь возлетѣл

(Пѣснь 2-я) [5, 35].

Для Сковороди рух у гори, до горнього граду – це шлях до „веселія сердца”, до вищої істини:

Спѣши ж во вѣчну радость крыльмы умными отсель,

Ты там обновии [младость], как быстропарный орел

На думку В. Шевчука, духовне вивищення у Сковороди – „це процес наближення до душевної рівноваги, сквородинського „щастя”, до висоти мудрості, гармонії в природі, світі та людині” [8, 342].

Мотив „духовного мандрівництва” ліричного героя реалізується у Сковороди й лексико-граматичними та художніми засобами, зокрема вживанням дієслів із семантикою руху („сойти”, „взойди”, „возлетѢл”, „возвысись”, „по земле ходя” тощо), розгорнутими метафорами („СпѢши ж во вѢчну радость крыльми умными отсель...”), метафоричними порівняннями („Как поток к морю скор, как сталь к магниту прядет, Пламень дрожит до гор, так дух наш к богу взор рвет”).

Отже, мандрівництво – присутній і наскрізний мотив лірики Г.Сковороди. Метафізичний (духовний) аспект ідеї мандрів пов'язаний у поета із філософським та художнім світобаченням епохи бароко. Ліричний герой „Саду божественних пісень” постає в образі мандрівника-страдника, що наслідує Христа. Людина у Сковороди зображена в часовому русі (від народження до смерті) та в русі просторово-метафізичному (в пошуках іншого світу та самої себе). При цьому автор постійно наголошує на релігійних основах, внутрішньому характері цієї подорожі, проводить ідею вибору та пошуків людиною свого життєвого шляху.

Література

1. Барабаш Ю. Григорий Сковорода и традиция мандров / Ю. Барабаш // Вопросы литературы. – 1988. – № 3. – С. 86 – 110.
2. Дігтяр С. І. Етичний ідеал у ліриці Г. Сковороди / С. Дігтяр // Радянське літературознавство. – 1969. – № 3. – С. 29 – 36.
3. Заярна І. „Духовне мандрівництво” в російській поезії постмодернізму як модифікація однієї з універсальї культури бароко / І. Заярна // Слово і час. – 2002. – № 6. – С. 22 – 34.
4. Муравьев В. Дороги вагантов / В. Муравьев // Ваганты. Колесо фортуны. – М., 1998. – С. 5 – 40.

5. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Упоряд., прим. і вступ. ст. І. Іваньо / Г. Сковорода – К.: Наук. думка, 1983. – 544 с.
6. Степанов Ю. С. Концепт „духовного странництва” в Росии XIX – XX вв. / Ю. Степанов // Русское подвижничество. – М., 1996. – С. 41 – 54.
7. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. – Тернопіль: Феміна, 1994. – 480 с.
8. Шевчук В. Сковорода – Філянський і явище українського необароко / В. Шевчук // Шевчук В. Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе. – К.: Рад. письменник, 1990. – С. 336 – 346.